

PERIVOJI, autori: Mladen Obad Šćitaroci i Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, u: „Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije“, sv. 2, str. 453-459 (5 ilustracija), katalog-monografija izložbe održane u Klovićevim dvorima u Zagrebu, 27.04.-02.08.2009., nakladnici Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2009., glavni i odgovorni urednik Božo Biškupić, urednice Vesna Kusin i Branka Šulc, ISBN 978-953-271-027-4.

Prof.dr.sc. **MLADEN OBAD ŠĆITAROCI**, dipl.ing.arh.

Doc.dr.sc. **BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI**, dipl.ing.arh.

PERIVOJI SLAVONIJE

UVOD

Perivoji, vrtovi i parkovi, kao i slikoviti krajolici, dio su prepoznatljiva naslijeđa Slavonije i cijele Hrvatske. Osim perivoja dvoraca koji su najstariji, u Slavoniji postoji brojna javna perivojna arhitektura gradova (perivoji, perivojni trgovi, ulični drvoredi, predvrtovi vila i dr.), dopadljivi lječilišni perivoji (Lipik i Daruvar) s kraja 19. i početka 20. st. te katedralni (crkveni) perivoj u Đakovu.

Po perivojnom naslijeđu Osijek je, poslije Zagreba, najbogatiji grad u Hrvatskoj. Osječka tradicija i perivojna kultura, nekoć postignuta na granicama bivše Austrijske i Austro-Ugarske K.u.K. Monarhije, poticala je oblikovanje vrtova i perivoja po Slavoniji. Osječki perivoji duboko su utkani u urbanističku sliku grada.

Izuzmemo li vrtove rimskih vila, srednjovjekovne klaustarske vrtove i cvjetne bašče iz doba turskoga zauzeća Slavonije (16.-17. stoljeće) – u novije doba uresni vrtovi i perivoji podižu se od prve polovice 18. stoljeća uz prve slavonske dvorce, koji se počinju graditi nakon oslobođenja Slavonije od Turaka (nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine). Prvi dvorac u Slavoniji i Baranji izgrađen je u Bilju. Bio je to lovački dvorac princa Eugena Savojskoga (1663.-1736.), podignut u prvoj polovici 18. stoljeća. Odtada se grade dvorci i kurije po Slavoniji, Baranji i Srijemu te uz njih u početku skromni vrtovi, a kasnije i veći perivoji. Iako se Gradski vrt u Osijeku počeo podizati sredinom 18. st., a osječki vojni perivoji (Generalski vrt/*Generalsgarten* i Pukovnijski vrt/*Regimentsgarten*) na prijelomu 18. u 19. st. – javni gradski perivoji glavna su građanska i gradograditeljska inicijativa 19. stoljeća. Kraj 19. i početak 20. stoljeća svojim dopadljivim historicističkim šarenim i cvjetnim izgledom obilježili su slavonski lječilišni perivoji (Lipik i Daruvar).

Perivojna arhitektura Slavonije, kao i cijele sjeverne Hrvatske, pod utjecajem je srednjoeuropske perivojne tradicije, poglavito pod utjecajem Beča i Budimpešte. Barokna preobrazba sela i gradova u Slavoniji odvijala se tijekom cijeloga 18. st. pa za skupe perivoje nije bilo ni novca, ni ljudi. U 19. st. dolazit će u Slavoniju vrtlari iz cijele Monarhije i prenositi vrtlarsko znanje i umijeće.

Među brojnim tekstovima Mihovila Kunića koje 1830-ih godina objavljuje o hrvatskim vrtovima i perivojima na njemačkom jeziku u bavarskom časopisu *Allgemeine Deutsche Garten Zeitung* (Passau) malo ih je posvećeno slavonskim perivojima (Suhopolje, Voćin). Od kraja 19. st. pa sve do kraja 1960-ih godina o slavonskim perivojima pišu se kratki napisi u dnevnome tisku. Tek će se u zadnja tri desetljeća 20. st. istraživati perivoji i o njima će se pisati u tisku, zbornicima skupova i knjigama (autori: Bojanić, Denich, Gucunski, Jukić, Kiš, Obad Šćitaroci, Rauš, Šmit i dr.).

Iako su povijesni perivoji u Slavoniji u razmjerno lošem stanju, kao i u cijeloj Hrvatskoj, još je uvijek prespora njihova obnova, posebice obnova perivoja dvoraca. U nešto su boljem stanju gradski perivoji koji se održavaju, iako ne uvijek na stručno zadovoljavajući način. Stoga je prijeko potrebno podići građansku i političku svijest o neophodnosti znanstveno utemeljene obnove perivoja. Slavonski povijesni perivoji dovoljno su vrijedni i prepoznatljivi pa bi mogli biti poticajni za nove suvremene perivoje gradova i naselja širom Slavonije. Tako će se na krilima budućnosti prenijeti i kreativno interpretirati tragovi prošlosti.

PERIVOJI DVORACA

Perivoji dvoraca Slavonije, Baranje i Srijema značajno je naslijeđe – ne samo perivojne kulture i kulture dvoraca nego i kao dio cjelokupnoga kulturnog naslijeđa. Za razliku od dvoraca Hrvatskoga zagorja, koji su gusto razmješteni na razmjerno malenoj površini, 40-ak dvoraca na području Slavonije, Baranje i Srijema (upola manje nego u sjeverozapadnoj Hrvatskoj) smješteno je na pet puta većoj površini. Slavonski dvorci se počinju graditi i cijelo stoljeće kasnije od zagorskih dvoraca.

POVIJESNA I ARHIVSKA GRAĐA

Izvorni izvedbeni nacrt nije sačuvan ni za jedan slavonski perivoj. Samo je nekoliko starih karata na kojima su narisani i perivoji. To su plan Iloka (1784.), plan valpovačkoga vlastelinstva (1786.) i plan dvorskoga sklopa s perivojem u Vukovaru (1817.). Glavna kartografska vrela za istraživanje vrtova i perivoja su austrijske katastarske karte (franciskanski katastar), risane od 1858. do 1863. godine i dosnimljene (reambulirane) potkraj 19. ili početkom 20. stoljeća. Za razmjerno malen broj perivoja napravljeni su nacrti stanja iz druge polovice 20. stoljeća (Erdut, Nuštar, Suhopolje, Valpovo, Virovitica). Ti su nacrti rijetko javno objelodanjeni, a izvornici su teško dostupni. Grafička vrela (razglednice, fotografije, crteži) nešto su brojnija, ali ne za sve perivoje. Perivoji dvoraca u djelima likovnih umjetnosti nisu čest motiv.

DOBA NASTANKA I STILSKA OBILJEŽJA

Prvi vrtovi i perivoji uz slavonske dvorce nastaju u prvoj polovici ili sredinom 18. stoljeća. Ne znamo kako su izgledali, ali zna se da su postojali u Iloku i Nuštru (nakon 1729.). Iz druge polovice 18. stoljeća potječe prvotni perivoj u Trenkovu, gdje se i danas u pejzažnom perivoju prepoznaju barokni tragovi. Potkraj 18. stoljeća započet je perivoj u Daruvaru, a vjerojatno i u Stražemanu. Iz 18. stoljeća potječe i valpovački zvjerinjak.

Nestalne političke prilike u 18. stoljeću, siromašno gospodarstvo na prostorima oslobođenim od dugogodišnjega turskog zauzeća, malobrojni i skromni dvorci u 18. stoljeću te dugim ratovima iscrpljeno i osiromašeno plemstvo – nisu poticali podizanje vrtova i perivoja tijekom 18. stoljeća. Ono malo vrtova i lovačkih parkova začetih u doba i u ozračju baroka preoblikovano je i prošireno tijekom 19. stoljeća. Barokni tragovi mogu se još uočiti kod perivoja uz dvorce u Daruvaru, Iloku, Nuštru i Virovitici, a klasicistički u Kneževu.

Za povijest perivojnoga naslijeđa Hrvatske od velike je važnosti barokni zvjerinjak u Valpovu, urisan na karti vlastelinstva iz 1786. i na katastarskoj karti iz 1863. godine. Jedinstven je to barokni lovački park u Hrvatskoj, još djelomično sačuvan i s prilično dobrom povijesnom dokumentacijom. Valpovački zvjerinjak dokaz je da su u sjevernoj Hrvatskoj u 18. stoljeću postojali lovački parkovi sa zvjezdolikim baroknim predloškom, uobičajenim u europskim baroknim perivojima 17. i 18. stoljeća. Valpovačka «zvijezda» baroknoga perivoja starija je od one koja se spominje u zagrebačkom perivoju Maksimir i koju je, presijecajući staru biskupsku šumu 1787. godine, stvorio biskup Maksimilijan Vrhovac.

Devetnaesto stoljeće s brojnim pejzažno-romantičarskim vrtovima i perivojima dalo je izrazito obilježje perivojnoj arhitekturi slavonskih dvoraca i kurija. Dvije trećine dvoraca imalo je vrtove i perivoje pejzažnih ili pejzažno-romantičarskih obilježja. U prvoj polovici stoljeća nastaju perivoji dvoraca u Cerniku, Daruvaru (druga etapa, slika ....), Donjem Miholjcu (prva etapa), Kneževu (od 1814. nadalje), Našicama (veliki dvorac), Retfali (slika ....), Stražemanu (druga etapa),

Suhopolju, Trenkovu (druga etapa), Valpovu i Vukovaru (iz 1817. potječe plan perivoja i dvorskoga sklopa). Sredinom 19. stoljeća nastaju perivoji u Bilju, Feričancima (perivoj postoji 1862.), Orahovici (perivoj postoji 1862.) i Virovitici. U drugoj polovici 19. stoljeća nastaju perivoji u Aljmašu, Bizovcu, Cabuni, Čepinu, Tenju i Trenkovu (treća etapa). Potkraj 19. stoljeća nastaju perivoji u Erdutu, druga etapa perivoja u Iloku (oko 1896.) i perivoj u Podgoraču. U 19. stoljeću nastao je perivoj u Dardi te pejzažno preoblikovanje u Nuštru. Potkraj 19. st. mnogi perivoji dobivaju historicističke cvjetnjake.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće nastaju perivoji uz dvorce u Donjem Miholjcu (druga etapa), Jelengradu, Kapeli Dvoru i Kutjevu. Početkom 20. stoljeća nastali su perivoji u Diošu pokraj Daruvara, te neoklasicistički perivoj uz mali dvorac u Našicama (slika ....).

Ne postoje perivoji uz slavonske dvorce čistih stilskih obilježja. Kod svih je zamjetljivo isprepletanje različitih stilskih izričaja, poglavito pejzažnih, romantičarskih i historicističkih.

VELIČINA

Vrtovi i perivoji slavonskih dvoraca i kurija površinom su maleni, kao i građevine. Samo je nekoliko njih većih od 10 hektara. Tijekom vremena površina im se mijenjala, češće smanjivala nego povećavala. Polovica je perivoja površine do 3,5 hektara – dakle, vrlo su maleni te im površina ne prelazi jedan hektar (Bizovac, Čepin, Erdut, Kuzmica, Orahovica), ili veličine od 1 do 3,5 ha (Feričanci, Ilok, Kutjevo, Tenje, Trenkovo, Vukovar). Desetak perivoja ima površinu od 5 do 10 ha (Bilje, Cernik, Donji Miholjac, Kneževo, Podgorač, Suhopolje, Voćin).

Perivoj dvorca u Daruvaru sredinom 19. st. imao je površinu od 13,7 ha, koja je 1898. smanjena na 8 ha. U drugoj polovici 19. st. perivoj u Retfali zauzimao je površinu od 17,5 ha da bi na kraju 20. st. imao svega 0,5 ha. Perivoj u Valpovu nije od vremena nastanka u 18. i 19. stoljeću mijenjao površinu od oko 25 ha. Perivoj u Stražemanu imao je 1860-ih godina 26 hektara. Najveći je perivoj u Našicama, koji je zaštićen na površini od 34,5 ha i takav je sačuvan do danas.

STANJE PERIVOJA

Tijekom cijele druge polovice 20. stoljeća slavonski perivoji i dvorci, kao i u cijeloj Hrvatskoj, bili su većim dijelom zapostavljeni, zapušteni i zaboravljeni. Osim malobrojnih iznimaka, svi vaze za održavanjem, obnovom i redovitom skrbi. Upravo zbog izostanka stalne njege mnogi su perivoji nestali (Bizovac, Cabuna, Feričanci, Našice – mali dvorac) ili je sačuvano tek nekoliko starih stabala (Aljmaš, Cernik, Čepin, Erdut, Jelengrad, Kapela Dvor, Kuzmica, Podgorač, Retfala, Stražeman, Vukovar). Neki su izgubili svoja izvorna perivojno-kompozicijska obilježja jer su osiromašeni za brojne vrtno-arhitektonske pojedinosti i nasade (Bilje, Daruvar, Dioš, Donji Miholjac, Ilok, Kutjevo, Orahovica, Suhopolje, Tenje, Trenkovo).

Nijedan od perivoja nije u uzornom stanju. Perivoji uz veliki dvorac u Našicama, u Valpovu i Virovitici, te donekle u Donjem Miholjcu i Trenkovu – površinom razmjerno veliki - u nešto su boljem stanju od mnogih ostalih. Današnji perivoji slavonskih dvoraca i kurija siromašni su perivojnim pojedinostima i arhitektonskim dijelovima. Mnogo je toga nestalo, tek je malo sačuvano u tragovima ili je u lošem stanju. Nekoć brižno njegovane biljne vrste iz kraja 19. i početka 20. stoljeća većim su dijelom nestale zbog starosti i u ljetnim olujama. U perivojima je mnogo samonikloga drveća ili posađenog u drugoj polovici 20. stoljeća. Ipak, još je uvijek sačuvano starih stabala koja pripadaju povijesnoj perivojnoj kompoziciji. Tako se uz dvorac u Daruvaru nalazi najveće i najstarije stablo ginka (*Ginkgo biloba*) u Hrvatskoj, s opsegom debla više od sedam metara.

Neki su perivoji obnavljani tijekom druge polovice 20. stoljeća, a posljedica je toga preoblikovanje na štetu povijesnog identiteta. Posađene su mnoge nove biljne svojite drveća i grmlja, poglavito one koje nisu nikad bile u slavonskim perivojima, čime je nepotrebno izmijenjena tradicijska slika. Tako su obnavljani i djelomice preoblikovani perivoji u Našicama (1958.), Nuštru (1967.), Valpovu (1957.) i dr. U posljednjem desetljeću 20. stoljeća napravljeno

je nekoliko znanstveno-stručnih studija zaštite i obnove za perivoje u Nuštru (1993.), Suhopolju (1993.), Valpovu (1989., 1990, 1992.) i Virovitici (1996.).

LJEČILIŠNI PERIVOJI

Lječilišta se u srednjoj Europi počinju uređivati u 18. stoljeću, a intenzivno izgrađivati i perivojno uređivati od sredine 19. stoljeća. Najstariji lječilišni perivoj u Hrvatskoj jest onaj u Stubičkim Toplicama, kojega je vlasnik bio zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, a podignut je 1811. g. u stilu klasicizma. U Slavoniji se lječilišta počinju uređivati kasnije, a perivoji podizati tek sredinom 19. stoljeća. Lječilišni perivoj u Daruvaru počinje se uređivati u drugoj polovici 19. st. a u Lipiku krajem 19. st. Svoj zreli izgled i zlatno doba lječilišna mjesta u sjevernoj Hrvatskoj uglavnom su doživjela krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

LJEČILIŠNI PERIVOJ U DARUVARU

Nastajanje i razvoj lječilišta u Daruvaru vezano je za obitelj grofova Janković Daruvarskih, koji dolaze u posjed daruvarskoga vlastelinstva 1763. godine. Lječilišni perivoj počinje se uređivati oko 1860. godine u ravnici potoka Toplica, istočno od brežuljka na kojemu je izgrađen dvorac. Za njegovo podizanje zaslužan je Julije Janković pa perivoj danas nosi njegovo ime. Površina mu je (zajedno s kupališnim zgradama) oko 7.000 m². Izduženoga je pravokutnog oblika. Posjeduje historicistička i kasnoromantičarska obilježja. Do danas su sačuvane grabove aleje i veći broj starih stabala. Uresi od šimšira i cvjetnjaci potječu iz 20. stoljeća. Perivoj je danas većim dijelom sačuvan, ali mu nedostaju brojne vrtne pojedinosti historicističko perivojnog oblikovanja.

U turističkim brošurama iz početka 20. stoljeća može se pročitati da se u lječilišnom perivoju odvijao kulturni i društveni život grada, da su se dva puta na dan održavali koncerti, da su se često odvijale društvene igre i tombole, a nekoliko puta tijekom godine i vatromet. U kupališnoj su se dvorani odvijali plesni vjenčići i koncerti, a u kupališnoj čitaoni mogli su se pročitati raznovrsni časopisi na nekoliko jezika. U jednom od njih s početka 20. stoljeća piše: *Na površini od 20 jutara prostire se prekrasni kupališni perivoj sa veličanstvenim bukovim drvoredima, te nasadima borova i omorika. Iz perivoja dolazi se u romantičnu bregovitu bukovu šumu, kroz koju vode uredni putovi na sve strane šume, a izlaze pred krasnim daruvarskim vinogorjem, odakle divan romantični izgled svakog prijatelja prirode oduševljava... Osim toga nalazi se u kupalištu i vodovod za štrcanje parka... Pred zgradom Antunovih kupka nalazi se vodomet Ivanovog vrela, iz kojeg se voda za liekovito piće upotrebljuje... U kupališnom perivoju koncertira svaki dan dvaput izvrsna kupališna glazba, a za šetnju služe sjenoviti drvoredi u parku i uredni putovi po Juliusovoj šumi.*

LJEČILIŠNI PERIVOJ U LIPIKU

Plan perivoja potječe iz kraja 19. ili početka 20. st., nepotpisan je i nedatiran, naran je tušem na tvrdom crtaćem papiru i obojen tehnikom akvarela, veličine 87x67 cm (izložbeni eksponat, sl. .... u katalogu izložbe). Čuva se u Zagrebu u Ministarstvu kulture i jedan je od rijetkih sačuvanih izvornih planova povijesnih perivoja u Hrvatskoj. Plan odgovara današnjem stanju.

Prvi vrt oko zgrade kupališta podigao je A. Knoll nakon 1867. godine. Bio je "malen ali ukusan čime je udobnost mjesta znatno povećana". Konačno uobličeni lječilišni perivoj iz devedesetih godina 19. stoljeća, kako je prikazan na spomenutom planu, zauzimao je površinu od 10,4 ha. Do danas je sačuvan na gotovo izvornoj površini, ali u jako lošem stanju. Historicistički lječilišni perivoj, u koji su uklopljene sve lječilišne zgrade, kompozicijski se sastoji od dviju stilsko-oblikovnih cjelina: neobarokni geometrijski vrtovi ispred glavnih pročelja zgrada i neoromantičarski perivoj pejzažne tlorisne kompozicije. Obilje arhitektonskih sadržaja (paviljoni, sjenice, odmorišta, klupe, odrina-pergola, natkriveno šetaliste-*Wandelbahn* i dr.) te botanička zamisao tipa vrtlarske izložbe (crnogorična neautohtona stabla, autohtoni slavonski hrastovi i lipe, gusti gajevi, palme, tratine, ružini grmovi, mirisno i šareno cvijeće, šišane grabove palisade i uresne živice od šimšira...) davali su perivoju slikovitost i dopadljivost te dojmljivo šarenilo

historicističke perivojne kompozicije kraja 19. i početka 20. stoljeća. Lječilišni perivoj u Lipiku najvrjedniji je lječilišni perivoj u Hrvatskoj.

Perivoj s lječilišnim zgradama imao je ulogu središta mjesta i glavnoga gradskog perivojnog trga. Postao je žarište urbanističkog razvoja i glavni prostor života u mjestu. Nakon što je lječilišni perivoj cjelovito uobličen krajem 19. stoljeća, nije ni tijekom 20. stoljeća u bitnim pojedinostima mijenjao osnovnu koncepciju. Promjene su se zbivale u kompoziciji cvjetnjaka i parternih uresnih vrtova, što se može lijepo pratiti na starim razglednicama i fotografijama. Do znatnijih graditeljskih zahvata dolazi 1980. godine, kada je u perivoju izgrađen hotel s bazenom i na *Wandelbahn* je dograđena kuglana. Plan obnove perivoja napravljen je 1986., a 1988. obnovljen je glavni neobarokni vrt ispred Kursalona. U Domovinskom ratu 1991./92. perivoj i zgrade u cijelosti su ili djelomično uništene pa su prijeko potrebni veliki zahvati obnove. Godine 1999. počela je izrada arhitektonske dokumentacije za obnovu porušenih povijesnih zgrada (*Kursalona* i *Wandelbahna*), za izgradnju novoga hotela na mjestu hotela iz 1980. i za uređenje perivoja. U sklopu ishoda lokacijske i građevne dozvole napravljena je 2000. g. studija zaštite i obnove lječilišnoga perivoja kao podloga za izradu projekta obnove. Hotel iz 1980. godine je srušen, demontiran je *Wandelbahn*, a *Kursalon* je privremeno natkriven radi obnove. Nažalost, 2001. godine sve su aktivnosti na obnovi lječilišnoga sklopa i perivoja u Lipiku zaustavljene. Nadalje je hotelski dio lječilišta sablasno prazan i devastiran.

GRADSKI PERIVOJI I ŠETALIŠTA

Na razmjerno skromnoj baroknoj i osobito jakoj bidermajerskoj tradiciji perivojnog oblikovanja u Hrvatskoj, a pod utjecajem perivojne kulture u Austrijskoj Monarhiji i zapadnoj Europi, nastaju brojni javni perivoji u hrvatskim gradovima i mjestima. Nije bilo grada ili većega mjesta u kojemu nije tijekom 19. ili početkom 20. stoljeća nastao barem jedan javni perivoj ili šetalište. Nije to bila samo moda, već prije svega potreba za javnim prostorima u gradu koji će biti dostupni svim građanima, te želja za oblikovanjem i uljepšavanjem gradova i mjesta. Bilo je to doba kada se posebice njegovao princip nedjeljivosti gradograditeljstva (urbanizma), arhitekture i perivojne arhitekture.

Prvi javni perivoji u Hrvatskoj pojavljuju se u drugoj polovici 18. stoljeća, istodobno kada i u europskim gradovima. Sredinom 18. st. započinje se podizati Gradski vrt u Osijeku, a 1787. zagrebački Maksimir.

Nastajanje šetališta (promenada) vezano je za uređenje gradskih utvrđenja koja se u srednjoj Europi (u zemljama Austrijske Monarhije) počinju uređivati još od 1770-ih godina sadnjom drvoreda i postavljanjem klupa. U Hrvatskoj prvi perivoji na mjestu fortifikacijskih građevina nastaju na prijelomu 18. i 19. stoljeća - u Osijeku se podiže Pukovnijski perivoj (danas Perivoj kralja Tomislava) na zapadnom glacisu barokne Tvrđe, a u Varaždinu nastaje 1799. zabavni perivoj Prater na grabištu srednjovjekovno-renesansne gradske jezgre.

Do ukidanja Vojne krajine u Hrvatskoj 1881. godine, u mnogim se gradovima odvijao dvojni život – građanski i vojni. Osobito se to odnosilo na vojne odnosno vojno-civilne gradove, kao što su bili Osijek, Bjelovar, Slavonski Brod, Nova Gradiška i dr. Vojna je uprava osnivala i uređivala perivoje namijenjene ponajprije časnicima, ali i ostalim građanima. Osijek je poznat po vojnim perivojima od kraja 18. st. Pukovnijski vrt (danas Perivoj kralja Tomislava) podignut je na prijelomu 18. i 19. st., a Generalski vrt/*Generalsgarten* 1809. g. (nestao je krajem 19. st. kada ga je Grad rasparcelirao za gradnju).

Tradicija javne perivojne arhitekture Osijeka potječe od sredine 18. stoljeća i neprekidno se održava do danas. Perivoji na prostoru nekadašnje glasije (neizgrađenom prostoru oko Tvrđe) daju Osijeku prepoznatljivost i lijepu urbanističku sliku grada. Europska avenija s gradotvornim drvoredom povezuje perivoje s obje strane ulice koji su nastajali od kraja 19. do sredine 20. st. - Perivoj kralja Tomislava, Perivoj kralja Petra Krešimira IV. i Perivoj kralja Držislava. U Woerlovu vodiču iz 1893. godine opisuju se osječka šetališta: *Šetališta i liepih drvoreda imade u Osieku dosta, jer su svi dielovi grada spojeni drvoredi sa obje strane ceste, a sva Tvrđja je*

obkoljena lijepimi alejama. Općinstvo Gornjega grada rado pohadja vrt grofa Pejachevicca na početku Ritfale i Pukovnijski vrt između Gornjega grada i Tvrđe, ali od svih šetališta je najviše posjećen Gradski vrt.

Dva vrlo rano nastala osječka perivoja su nestala - Gradski vrt i Generalski vrt. I nestali i postojeći perivoji predstavljaju vrijedna kulturna dobra Slavonije i Hrvatske. Stoga je važno istaknuti nekoliko osječkih perivoja kao uzornih i ranih primjera slavonske perivojne arhitekture, koji svjedoče o nekadašnjoj visokoj razini perivojne kulture Slavonije.

GRADSKI VRT (*Stadtgarten*)

Gradski vrt počeo se uređivati sredinom 18. st. na području tzv. Novoga grada, južno od Tvrđe. Vrt je bio dovršen sredinom 19. st., a najveću je popularnost doživljavao tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća. Vrt je bio prilično oštećen u Drugome svjetskom ratu, a onda je u godinama nakon rata (od 1947. nadalje) porušen i na njegovu je mjestu izgrađeno nogometno igralište i druge športske građevine. Danas je tu športski centar grada Osijeka.

Gradski vrt zauzimao je površinu od 4,25 hektara. Oblik mu je bio izduženi pravokutnik. Za ondašnji Osijek to je bila velika površina jer je grad imao samo nekoliko tisuća stanovnika. Gradski je vrt nastao na inicijativu građana i plemstva, a nalazio se izvan grada i izvan glasije. Iako je bio daleko od grada, bio je posjećen više od gradu bližega Pukovnijskog vrta (*Regimentsgarten*) ili perivoja grofova Pejačević u Retfali, koji se mogao posjećivati nedjeljom.

Na ulazu u vrt bila je lijepa klasicistička prizemna zgrada u kojoj se nalazila velika plesna dvorana, mala dvorana, gostionica, garderobe i druge prostorije. U uzdužnoj osi simetrije, u smjeru sjever-jug, prolazila je široka glavna aleja divljega kestena, a usporedno s njom sporedne aleje. Početni dio glavne aleje bio je obrubljen visokim zidom od šišanoga graba s bočnim otvorima kojega su Osječani nazivali "šenbrunska živica". Prva trećina vrta bila je isprepletana brojnim šetnicama, te je bila gusto zasađena drvećem, grmljem i cvijećem. Postojali su brojni sadržaji – glazbeni paviljon, drvena sjenica (*gloriette*) i secesijski bunar koji je dao podići Pavao grof Pejačević 1903. prema nacrtu arhitekta Wilima Carla Hofbauera (preseljen je 1970. na šetalište uz rijeku Dravu gdje se i danas nalazi).

Nedjeljom i blagdanom plaćala se ulaznica za ulazak u Gradski vrt, a prihod je išao u dobrotvorne svrhe. Uzornom održavanju vrta pomagali su donatori kojih su imena bila i napisana na pločicama u vrtu. Tako je 1911. godine bilo postavljeno 370 drvenih pločica s nazivima stabala i imenima donatora. U novinskim člancima spominju se brojna događanja u Gradskom vrtu.

PERIVOJ KRALJA TOMISLAVA

Negdašnji Pukovnijski vrt/*Regimentsgarten*, današnji Perivoj kralja Tomislava, najveći je, najvrjedniji i najstariji perivoj u Osijeku. Gradski vrt i Generalski vrt stariji su od Pukovnijskoga, ali nisu sačuvani. Pukovnijski vrt nastao je na prijelazu iz 18. u 19. st. kao izdvojeni vojni perivoj između Tvrđe i Gornjega grada. U 17. st., u doba turskoga zauzeća, na mjestu kasnijega perivoja nalazilo se podgrađe srednjovjekovnoga i turskoga grada. U 18. st. bili su tu korisni vrtovi (povrtnjaci) i voćnjaci. Na karti iz 1811. g. urisana su tri vrta: *Officiersgarten* (sjeverni dio današnjeg perivoja), *Garnisonsgarten* (južni dio današnjeg perivoja) i *Spitalsgarten* (zapadni dio današnjeg perivoja). Tada je jedino *Officiersgarten* imao obličje perivoja, a ostala su dva bili korisni vrtovi. Na karti iz 1849. sva su tri vrta stopljena u jedinstvenu cjelinu. Sredinom 19. st. Pukovnijski vrt dobiva svoj konačni izgled.

U vodiču po Osijeku iz 1893. opisuje se i Pukovnijski vrt: ... *vrlo lijepo i ukusno uređen sa hladovitim drvoredima te umjetno uzgojenim domaćim i stranim cvijećem. U vrtu je gostionica s plesnom dvoranom, a ljeti je tu slastičarnica i sodičarnica. Vojnička glazba svira od svibnja do studenoga, utorkom i petkom od 17 do 18 sati. Vrt se proteže do rijeke Drave, gdje je vojničko riečno kupalište za vojnike i civilne osobe. U perivoju se nalazio paviljon sa zvonolikim krovom. Potkraj 19. st. izgrađeno je tenisko igralište, koje se između dva svjetska rata proširilo. U perivoju je planirano i gradsko klizalište, ali je njegovo uređenje zabranila gradska uprava.*

Regulatornom osnovom (urbanističkim planom) grada Osijeka iz 1911./12. prvi se put predviđa znatnija izgradnja u prostoru glasije (glacisa). Tako je s istočne i sa zapadne strane perivoja predviđena izgradnja stambenih blokova, a perivoj je trebao doživjeti preoblikovanje i produžiti se uz rijeku Dravu. Južno od perivoja trebalo je uobličiti reprezentativno središte grada s novom gradskom vijećnicom, kazalištem i drugim javnim zgradama. Taj plan iz 1911. godine samo je djelomice ostvaren, i to na zapadnom dijelu. Nakon Prvoga svjetskog rata u urbanističkim planovima predviđa se širenje perivoja i njegova znatna preobrazba. Proširen je prema istoku, sve do Tvrđe, a povijesni je dio ipak većim dijelom sačuvan. Znatnije preinake povijesnoga dijela perivoja nastaju 1960-ih godina. Tada je nestao glazbeni paviljon, parterni je vrt uništen pa je povijesna slika izmijenjena, pojednostavljena i prilagođena novonastaloj urbanističkoj situaciji.

Godine 1925., kada se slavilo tisuću godina od krunidbe hrvatskoga kralja Tomislava, Pukovnijski vrt mijenja naziv u Perivoj kralja Tomislava. Od 1945. do 1991. perivoj se zvao Park kulture, a tada mu je ponovno vraćeno Tomislavovo ime.

SAKUNTALA (Šetalište Petra Preradovića)

Perivoj se počeo uređivati oko 1890. g. u središtu Gornjega grada, na početku glavne ulice koja je vodila iz središta grada prema Tvrđi – Europske avenije prepoznatljive po secesijskim zgradama i secesijskim predvrtovima. Izvorno se perivoj zvao Sakuntala (sanskrt. - izgubljeni prsten), prema skulpturi Sakuntale izrađene 1881. Na glavnom ulazu u perivoj (južni ulaz iz Europske avenije) stajale su dvije sfinge koje su poslije preseljene na istočni ulaz (preko puta secesijskoga kina Urania). Skulptura Sakuntale i sfinge sačuvane su do danas. Nacrt urbanističkog i historicističkog perivojnog rješenja napravio je ovlaštenu arhitekt Viktor Axmann 1910. U središtu perivoja bio je velik kružni cvjetnjak u sredini kojega je stajala skulptura Sakuntale. Dvadesetih godina 20. stoljeća perivoj je preoblikovan i tada je nazvan Šetalište Petra Preradovića. Tijekom druge polovice 20. stoljeća perivoj je održavan, ali su nestali povijesni cvjetni i biljni uresi.

*

Osijek je jedini grad u Slavoniji koji je u svoju gradograditeljsku sliku unio perivojnu zamisao na srednjoeuropskoj razini. Drugi slavonski gradovi, koji su bili znatno manji od Osijeka, podizali su javne perivoje puno kasnije (Vinkovci, Slavonski Brod), a kod većine gradova i većih mjesta postojali su perivoji dvoraca koji su preuzeli ulogu gradskih ili mjesnih perivoja (Virovitica, Suhopolje, Našice, Donji Miholjac, Valpovo, Ilok, Nuštar, Vukovar, Kutjevo, Pleternica i dr.). U pogledu prepoznatljive pejzažno-urbanističke zamisli Osijek je ravnopravno usporediv sa Zagrebom. Nedvojbeno je to grad europski prepoznatljivih perivoja, vrtova i šetališta.

ILUSTRACIJE UZ TEKST U ZBORNIKU

- 1) Lipik, Vrt Kursalona, 1935., razglednica, NSK (objavljeno: Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću, sl. 301)
- 2) Daruvar, perivoj dvorca Janković i lječilišni perivoj, katastarska karta, 1861., HDA-ZKK (objavljeno: Dvorci i perivoji u Slavoniji, sl. 175)
- 3) Našice, perivoj maloga dvorca Pejačević, fotografija prije 1945. godine, ZŠ (objavljeno: Dvorci i perivoji u Slavoniji, sl. 415)
- 4) Retfala, perivoj dvorca Pejačević/Clary-Aldringen, katastarska karta, 1863., HDA-ZKK (objavljeno: Dvorci i perivoji u Slavoniji, sl. 576)
- 5) Valpovo, perivoj dvorca Hilleprand-Prandau/Normann-Ehrenfels, katastarska karta, 1863., HDA-ZKK (objavljeno: Dvorci i perivoji u Slavoniji, sl. 702)